

УДК 340.12

Соломчак Х. Б., здобувач кафедри загальної теорії та історії держави і права ЛьвДУВС

Соціальні норми як детермінанти позитивної правової відповідальності людини

В статті досліджуються соціальні норми як детермінанти позитивної правової відповідальності людини. Розглянуто види соціальних норм, які запропоновано поділити на дві групи: норми позитивного та норми природного права. Обґрунтовано вплив правових, моральних, релігійних, норм-звичаїв та норм традиції на позитивну правову відповідальність людини.

Ключові слова: позитивна правова відповідальність людини, правові норми, моральні норми, релігійні норми, норми-звичаї, норми-традиції, правовий закон.

В статье исследуются социальные нормы как детерминанты позитивной правовой ответственности человека. Рассмотрены виды социальных норм, предложено разделить на две группы: нормы позитивного и нормы естественного права. Обосновано влияние правовых, нравственных, религиозных, норм-обычаев и норм-традиции на положительную правовую ответственность человека.

Ключевые слова: позитивная правовая ответственность человека, правовые, моральные, религиозные нормы, нормы -обычаи, нормы - традиции, правовой закон.

There are researched the social norms as determinants of positive law responsibility of the person in the article. There were examined the types of social norms, which are proposed to divide on two groups: the norms of the positive law and the norms of the natural law. There were justified the impact of legal, moral, religious, norm- customs and norm- traditions in a positive liability of the person.

Keywords: the positive legal responsibility of the person, the legal norms, the moral norms, the religious norms, the norms-customs, the norm-traditions, the legal lex.

Постановка проблеми. Позитивна правова відповідальність людини є складно детерміноване явище, яке визначається цілою низкою як біологічних, так і соціальних детермінант. Серед них істотно місце займають соціальні норми, що проявляють свій вплив в загальній системі детермінант. За їх допомогою суспільство регулює, контролює і оцінює поведінку його членів. Як соціальна істота людина часто задає собі питання: як діяти в тій чи іншій ситуації, як буде краще, навіщо чинити так, а не інакше? Відповідями на ці запитання є соціальні норми, що виступають певними моделями, еталонами поведінки та відповідають на всі запитання — «так треба», «зроби так».

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Соціальні норми з позиції детермінант позитивної правової відповідальності людини у науковій літературі раніше розглядалися, тому пропонуємо науковців, які розглядали їх як окреме соціальне явище. Так, соціальні норми розглядали такі вчені як: М.И. Бобнева, Е.В. Бурлай, А.В. Верительникова, Р.Б. Головкин, В.Я. Кривопалова, І.В. Міма, Е.М. Пеньков, В.Д. Плахов, А.С. Солдатов, Б.А. Урванцев, М.С. Шальмин.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження соціальних норм як детермінант позитивної правової відповідальності людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інститут соціальних норм являє собою специфічне і суто соціальне системне утворення, що є проявом природної схильності людини до організації, порядку. Жодне суспільство не можливо уявити без соціальних норм, завдяки їм встановлюються певні орієнтири для допустимої поведінки в тій чи

іншій ситуації, долається безпорядок і хаос у суспільних відносинах. Не можна уявити і людини поза соціальними нормами. Тому, соціальні норми — це ключ взаємозв'язку між поведінкою людини та інтересами суспільства. Головною метою соціальної норми є врегулювання суспільних відносин та встановлення соціального порядку.

На нашу думку, соціальним нормам притаманні такі ознаки:

- забезпечення соціального контролю, що проявляється у таких важелях переконання, як: громадська думка (виступає дієвим інструментом контролю при моральних нормах), внутрішнє переконання у правильності тієї чи іншої норми (є формою контролю при релігійних нормах), і, санкції (застосовуються з боку держави та є втілення форм контролю у правових нормах);

- є соціальним орієнтиром, що виступає як еталон, правило, зразок суспільно допустимої чи суспільно бажаної поведінки чи як засіб оцінювання поведінки на предмет її допустимості;

- виступають взаємозв'язком між поведінкою людини та інтересами суспільства;

- стимулюють до суспільної активності членів суспільства;

- є елементом суспільної свідомості;

- виступають детермінантою позитивної правової відповідальності людини.

Для того щоб система соціальних норм реально існувала і діяла, безумовно, всі норми повинні гармонійно існувати між собою, в тому числі одна норма може містити в собі правила іншої або декількох норм чи одна норма може доповнювати іншу норму. Таку тісну взаємодію ми можемо спостерігати між нормами права й нормами моралі, між нормами традицій і звичаїв, між політичними і правовими нормами, між релігійними і правовими нормами. Можна зробити висновок, що право в більшості випадків включає у свої норми і правила інших соціальних норм і на цій підставі цілком можливо стверджувати, що в даному випадку право має пріоритет. У разі суперечності між соціальними нормами діяти буде в сучасному суспільстві саме правова норма [1, 45].

Відштовхуючись від Рішення Конституційного Суду України справи за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання), де зазначено, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства [2], пропонуємо поділити соціальні норми на дві групи: норми позитивного права та норми природного права. При цьому норми позитивного права становить законодавство, а норми природного права — інші соціальні регулятори, до яких включають: норми моралі, традиції, звичаї, релігійні норми.

Серед інших соціальних норм норми позитивного права сформувалося значно пізніше. Слід зауважити, що для розуміння права важливі як момент саморозвитку поняття права, так і система його наявних визначень. До теперішнього часу немає однозначного поняття та визначення права. В загальному контексті позитивне право можна представити як сукупність правових норм, в яких закріплюється воля держави, з відображенням політичної, економічної та духовної структури суспільства [1, 15, 16]. Норми позитивного права являють собою один з найбільш вагомих факторів, що забезпечує стабільність функціонування суспільства.

Якщо норма права входить в систему соціальних норм, то вона відповідно містить в собі ознаки цих норм, але і в той же час норми права мають свої відмінні особливості,

які дозволяють виділити їх від інших соціальних норм: юридична правова норма єдина з різновидів соціальних норм, яка виходить від держави і безпосередньо виражає її волю; тільки нормі права характерний формалізм — норма права закріплюється в встановленій державою формі; для застосування і виконання норми права можливе використання примусової сили держави [1, 29].

Велике значення для вираження позитивної правової відповідальності людини мають заохочувальні правові норми. Заохочувальна норма передбачає міру правової відповідальності, але відповідальності позитивної, виступаючи противагою покаранню і стягненню. У ній описано лише дозволений і схвалюваний варіант поведінки суб'єкта суспільних відносин. По-перше, заохочення є мірою позитивної правової відповідальності, по-друге, законодавче встановлення заходів заохочення є нормативним закріпленням позитивної правової відповідальності, а застосування заходів заохочення виступає реалізацією позитивної правової відповідальності. У заохочувальній нормі закладений варіант відповідальності, вільної і правомірної поведінки. Заохочувальну норму можна віднести до різновиду норм правової відповідальності, але відповідальності, що носить виключно позитивний характер [3, 212-213].

Заохочувальні норми можуть бути виявом як кримінальної, так і адміністративної, цивільної, трудової, так і інших видів позитивної правової відповідальності. Наприклад, у ст. 8 Постанови Кабінету Міністрів України від 26 січня 1993 р. № 55 «Про Положення про дисципліну працівників залізничного транспорту» вказано, що : «За зразкове виконання службових обов'язків та ініціативність у роботі для працівників залізничного транспорту встановлюються такі види заохочення: оголошення подяки; преміювання; нагородження цінним подарунком; нагородження почесною грамотою; присвоєння звання кращого працівника за фахом; нагородження нагрудним значком; нагородження нагрудним знаком «Почесному залізничнику» [4].

Або ж, згідно з ст. 146 Кодексу законів про працю: «За особливі трудові заслуги працівники представляються у вищі органи до заохочення, до нагородження орденами, медалями, почесними грамотами, нагрудними значками і до присвоєння почесних звань і звання кращого працівника за даною професією» [5].

Заохочувальні правові норми зустрічаються і у кримінальному законодавстві, наприклад, у Кримінальному Кодексі України, як у Загальній, так і Особливій частині. Зокрема, ч.2 ст. 17 Загальної частини Кримінального Кодексу України, закріплено, що особа, яка добровільно відмовилася від доведення злочину до кінця, підлягає кримінальній відповідальності лише в тому разі, якщо фактично вчинене нею діяння містить склад іншого злочину [6]. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності передбачені і в Особливій частині Кримінального Кодексу, до прикладу ч. 3 ст. 175: «керівник підприємства, установи або організації виплатив заробітну плату, стипендію, пенсію чи інші, установлені законами виплати громадянам, до притягнення його до кримінальної відповідальності» або ч.6 ст. 260: «особа добровільно вийшла з воєнізованих або збройних формувань, не передбачених законом і повідомила про їх існування органи державної влади» тощо [6].

Окрім заохочувальних норм, позитивна правова відповідальність знаходить своє вираження і в уповноважуючих, забороняючих та зобов'язуючих правових нормах. Правова норма завжди вказує на певну поведінку, але в одних випадках вона зобов'язує, в інших - забороняє, а в третіх - дозволяє (уповноважує) здійснювати або не здійснювати ті чи інші дії, що характеризує саме правило поведінки. Ефективне управління сусп-

ільством забезпечується за допомогою активних способів впливу - переконання, заохочення, примусу, які не можна розглядати у відриві від нормативності з кількох причин: по-перше, вони передбачені правовою нормою, по-друге, включені в самі суспільні відносини, по-третє, з ними нерозривно пов'язані поведінка людей, діяльність організацій, держави та її органів. З одного боку, переконання, примус, заохочення перебувають ніби в середині правомірної поведінки, виступаючи в ролі позитивних і негативних стимулів - мотивів. З іншого боку, переконання, примус і заохочення перш ніж перерости у внутрішній мотив походять ззовні, від правової норми [3, 229].

Зобов'язуюча правова норма, яка покладає на суб'єкта обов'язок вчинення певних дій, відображає державну потребу в такій поведінці, відповідно, в силу усвідомлення цієї потреби як боргу, враховуючи також владне розпорядження держави, виражене в нормі права, громадянин буде визначати свою подальшу поведінку. Подібне мотивуюче значення мають заборонні норми, адже нерідко в цих нормах прямо вказуються мотиви, у зв'язку з якими відповідна поведінка негативно оцінюється державою. Уповноважуючі норми, що містять схвалення певних мотивів поведінки не зобов'язують до поведінки і тим більше не забороняють її, проте, вони створюють стимули для даного вчинку, сприяючи реалізації таких інтересів особистості, які мають суспільно корисне значення [7, 30-31].

Проаналізувавши право та правові норми, ми вважаємо, що вплив правових норм на позитивну правову відповідальність людини вбачається в наступному:

- правова норма в змозі впливати на інтереси людей, ставити перед ними певні цілі і тим самим стимулювати позитивне ставлення до вимог суспільства, що передбачає і позитивну правову відповідальність;

- норми права не тільки вказують людині на певний образ правомірної поведінки, але й викликають у свідомості людини вирішальні мотиви на користь позитивної правової відповідальності;

- уповноважуючі норми встановлюють такі права, які самі по собі мають позитивний зміст, тобто такі права є спрямовані на здійснення позитивних дій, а, отже, і позитивної правової відповідальності людини, яка здійснюється шляхом вибору суб'єктом за власним розсудом правової можливості діяти тим чи іншим чином;

- в силу усвідомлення обов'язку вчинення певних дій, який закріплений в зобов'язуючих нормах права, людина визначає свою лінію поведінки в межах позитивної правової відповідальності;

- розуміючи суть заборонних правових норм, з змісту яких випливає розуміння того, яка поведінка оцінюється державою як негативна, людина визначає свої дії, так щоб вони були в межах лише закону, дотримуючись позитивної правової відповідальності;

- розуміючи суть заохочувальних правових норм, які містять схвалення певних мотивів поведінки, вони сприяють до соціально-активних дій з боку людини, що є вираженням найвищого рівня позитивної правової відповідальності;

- норма права сприяє до правомірних засобів досягнення цілей, надає вчинку бажаного правового значення.

Тепер зупинимось на розгляді норм природного права (норми моралі, релігійні норми, норми-звичаї та норми-традиції).

Мораль в системі соціальних норм сформувалась одна із перших. Мораль являє собою один із способів нормативної регуляції дій людини в суспільстві, вона відображає більш глибокі сутнісні потреби людини. Моральні принципи мають соціальну природу, поширюються на всіх людей, фіксуючи в собі те загальне й основне, що становить культуру

соціальних відносин і відкладається в досвіді розвитку суспільства. Вони підтримують певні форми суспільного життя або вимагають їх усунення в самій загальній формі, на відміну від більш деталізованих, традиційних, етикетних, організаційних і технічних норм [8, 11].

До властивостей моральних норм ми відносимо:

1) моральні норми немає меж свого існування, вона може існувати як в державі, так і поза державою;

2) мораль ґрунтується на авторитеті суспільної думки;

3) мораль поширюється на всіх людей і не лише на їхні публічні, але й на приватні відносини (дружбу, любов і т.д.);

4) мораль скеровує діяльність людини до морального ідеалу;

5) мораль реалізується через моральність, тому моральність – це практична реалізація правил, які диктує мораль;

6) мораль не тільки заперечує неправослужняну поведінку, вона ще й передбачає врахування думки оточуючих, внутрішні переконання.

Вплив моральних норм на позитивну правову відповідальність людини нами вбачається в наступному:

- здійснюючи вчинок людина повинна керуватись моральними критеріями, які водночас є критеріями позитивної правової відповідальності (такі як: справедливість, добро та зло, рівність, чесність та рівність);

- мораль скеровуючи людину до морального ідеалу, надихає її на «високі» вчинки, а, отже, на позитивну правову відповідальність також;

- в морально-совісної людини недодержання правових норм викликає докори сумління.

Наступними соціальними нормами, які на нашу думку, мають вплив на позитивну правову відповідальність є релігійні норми. «Релігія - це специфічна соціальна система, яка регулює діяльність (поведінка) людей у сфері їх відносин до трансцендентного (надприродного, сакрального), а релігійні норми - це правила поведінки, що регулюють відносини віруючих між собою і відносини віруючих з невіруючими, і багато інші сфери людської діяльності» [9, 112, 114-115]. При цьому термін «релігія» є досить умовним, збірним, тому що у світі ніколи не існувало і не існує єдиної релігії. Разом з тим в літературі виділяють загальні ознаки і характеристики, що створюють узагальнену уявлення про релігію, наприклад, релігія визначається як взаємовідношення людини (або групи людей) з предметом його поклоніння, яке характеризується певним світоглядом і відповідною поведінкою і діями, заснованими на вірі в існування божественного [10, 106].

Вплив релігійних норм на позитивну правову відповідальність людини, ми вбачаємо в наступному:

- будь-яка релігія наставляє на добро, на правильність вчинків, на стримування гріховних справ і думок. Окрім того, релігія вчить сприймати ті чи інші суспільні явища як належне, відмовляти собі в задоволеннях, прощати людей, не тримати зла. Отже, релігія, зокрема християнство, забороняє помсту, дає можливість людині розрізнити зло від добра. Релігійні норми несуть в собі позитив, оскільки релігія закликає тільки до добра, любові ближнього, що в кінцевому підсумку, призводить і до недопущення порушення правових норм, а, отже, до реалізації позитивної правової відповідальності людини;

- перетворення релігійних приписів і норм у ціннісну позицію законодавця означає, що релігія стала внутрішнім регулятором, що спонукає людину до скоєння необхідних дій, наприклад, до дотримання правових норм (що відображають загальнолюдські

цінності) та позитивної правової відповідальності;

- якщо релігійні норми не вступають в колізію з правовими, то людина активно реалізує правову норму або ж, в іншому випадку, особа - правомірно пасивна;

- коригування права відповідно з релігійними постулатами сприятиме підвищення рівня позитивної правової відповідальності суспільства.

Отже, релігія як система соціальної регуляції поведінки, є ефективним чинником, що визначає поведінку людини, її позитивну правову відповідальність, в тому числі і в сфері правових відносин.

До наступних соціальних норм, які мають вплив на позитивну правову відповідальність людини ми відносимо норми-традиції та норми-звичаї, що перебувають у тісній взаємодії. Останні, як відомо, складаються з тривалого існування певного усталеного чинника в суспільстві. Традиція має менший масштаб дії і може існувати в межах родини, колективу, підприємства. Але й норми традиції, і норми-звичаї виконуються в силу усталеної громадської думки, а також в силу того, що особа слідує усталеній звичці або не хоче виділятися з колективу. Таким чином, формується сформований звичний стереотип поведінки [1, 80].

Традиції так само, як і звичаї, регулюють стійкі відносини, проте, вони носять поверхневий характер, оскільки не зачіпають будь-якої суспільної закономірності, а більше відносяться до зовнішньої сторони діяльності людей [11, 25]. Виникнення традицій, на відміну від звичаїв, не обов'язково обумовленотривалим існуванням якої-небудь норми. Традиції виражають прагнення людей зберегти успадковані від попередніх поколінь форми поведінки, вони виникають через розповсюдження якого-небудь прикладу, прийнятого і схваленого суспільством. Традиція пов'язана з нормами моралі в тому відношенні, що традиційною стає будь-яка дія, схвалена мораллю суспільства, а також у тому, що особи, котрі нехтували цією традицією, заслуговують морального осуду. У той же час традиції мають щось спільне зі звичаєм: вони спираються не тільки на підтримку громадської думки, а й на психологічні чинники, зокрема на відчуття зв'язку людини з оточуючими, прагнення слідувати поширеному прикладу, якому слідують всі [1, 81].

Можна стверджувати, що відрізняє ці два різновиди соціальних норм термін їх формування: звичаї складаються, як правило, протягом кількох поколінь, традиції - за менший термін. Однак, традиція з часом може перетворитися на звичай.[9, 135]

На нашу думку, вплив норм-звичаю та норм-традицій на позитивну правову відповідальність проявляється в наступному:

- звичаєва поведінка - це не простий механічний автоматизм, а складна форма поведінки людини, в змісті якої проявляються його ціннісні орієнтації та установки як соціального, так і особистісного, індивідуального ставлення до навколишньої дійсності, що розкриваються на рівні емоційно-психологічного відображення, переростання почуттів, емоцій, звичок у реальну поведінку. Тим самим закріплюються своєрідні навички діяти певним чином у тих чи інших ситуаціях. Такі навички в межах права, можуть виступати прямим втіленням позитивної правової відповідальності.

- та правова норма, що стала звичаєм, через її емоційне сприйняття членами суспільства, стає звиклою настільки, що її реалізація стає потребою, а тому необхідність з боку держави щодо реалізації такої норми, а, отже, позитивної правової відповідальності стає непотрібною, оскільки виконуватиметься вона і без вказівки на те держави.

- ефективність дії закону, а, отже, і позитивної правової відповідальності людини, залежить від повноти трансформації звичаїв у правові норми.

Таким чином, основу системної єдності даних видів соціальних нормстановить не тільки ознака нормативності, властива кожному з розглянутих соціальних регуляторів, але і ряд інших ознак, спільних для окремих груп соціальних норм. Зокрема, правові, моральні, релігійні норми і норми, що містяться в звичаях, об'єднує сфера регулювання; для правових та релігійних норм подібним є процес їх формування і форма фіксації, вони також мають подібну трьохелементну структуру і способи забезпечення виконання. Останній критерій об'єднує крім правових, релігійних норм ще й норми, що містяться в правових звичаях. Все це дозволяє говорити про системну єдність соціонормативних регуляторів і їх тісної інтеграції за допомогою використання системних властивостей, властивих правовим нормам [12, 51].

Виходячи з вище наведеного, ми приходимо до висновку про необхідність перетікання природного права в зміст прийнятих і чинних законів, тобто в позитивне право. Отже, Конституційний Суд України, підтримує ту позицію, яка вже давно визріла у літературі - поняття права не зводять до сукупності правових норм, які виражають волю держави і забезпечуються її примусовими санкціями, а визначаються через надпозитивні соціальні регулятори – справедливість, мораль, звичаї, традиції, принципи права, які є категоріями природного права [13, 172]. Такою формою взаємозв'язку природного та позитивного права покликаний бути правовий закон. Правовий закон є втіленням «ідеальної» детермінанти позитивної правової відповідальності людини, адже «вбираючи» цінності природного права за допомогою правових законів, позитивне право знаходить ті сутнісні якості, які узгоджуються з інтересами суспільства. На такій ціннісній правовій основі посилюється процес формування позитивної правосвідомості, що стимулює активну правомірну поведінку [14, 102] та є виявом найвищого рівня позитивної правової відповідальності людини.

Правовий закон характеризується більш моральними та соціальними властивостями ніж юридичними властивостями позитивного закону. Правовий характер закону визначають такі ідеологічні вимоги природного права: ідея формальної рівності суб'єктів права; ідея волі, забезпечуваної й охоронюваної позитивним правом, пріоритетність природних і невід'ємних прав і свобод людини; ідея справедливості як відображення панівних у суспільній правосвідомості уявлень про рівноцінність; ідея позитивно-правового захисту інтересів суспільства [15, 38,41].

Висновок. Отже, розглядаючи соціальні норми як детермінанти позитивної правової відповідальності, ми дійшли висновку, що лише у системній єдності та їх тісній інтеграції позитивна правова відповідальність може досягнути найвищого рівня реалізації. Так, юридичні норми вказують людині на певний образ правомірної поведінки, інтереси суспільства та держави, а в разі їх недотримання застосовують такий вид контролю, як санкції. Моральні норми скеровують діяльність людини до морального ідеалу, використовуючи громадську думку як дієвий інструментом контролю. Релігійні ж норми несуть в собі позитив, оскільки релігія закликає тільки до добра, любові ближнього, що в кінцевому підсумку, призводить і до недопущення порушення правових норм. При релігійних нормах формою контролю виступає внутрішнє переконання у правильності тієї чи іншої норми. Позитивні традиції та звички в свою чергу закріплюються своєрідні навички діяти певним чином у тих чи інших ситуаціях настільки, що такі навички в межах права виступають прямим втіленням позитивної правової відповідальності. Як бачимо, кожна норма, чи то природне чи позитивна має свої важелі переконання щодо здійснення людини своїх дій в межах права. Оскільки кожна соціальна норма для однієї людини має більший вплив, для іншої

менший, то тільки в повній їх інтеграції можливе досягнення бажаного результату.

Тому законодавець наголошує про необхідність перетікання природного права в зміст прийнятих і чинних законів, тобто в позитивне право. Такою формою взаємозв'язку природного та позитивного права покликаний бути правовий закон. Правовий закон — це новий соціальний регулятор суспільних відносин, зміст котрого зводиться до поєднання сутності позитивного та природного права у єдине змістовне значення, адже позитивна правова відповідальність повинна ґрунтуватись не лише на законодавчо закріпленому правилі поведінки, але її дотримання повинне бути добровільним, що ґрунтується на основі внутрішніх переконань.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Верительникова А.В. Право в системе социальных норм в современном российском обществе: социально-философский анализ: монография / А. В. Верительникова; М-во образования и науки РФ, Башкирский гос. ун-т. - Уфа: РИЦ БашГУ, 2011. - 111 с.
2. Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-2/2013 за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) [Електронний ресурс] Верховна Рада України. Законодавство України. — URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v003зр710-13> [03.12.2013]. — Назва з екрану.
3. Хачатуров Р. Л., Липинский Д. А. Общая теория юридической ответственности: Монография. — СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. — 950 с.
4. Постанова Кабінету Міністрів України у справі № 55 «Про Положення про дисципліну працівників залізничного транспорту» від 26 січня 1993 р. [Електронний ресурс] Верховна Рада України. Законодавство України. — URL <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-93-%D0%BF> [03.12.2013]. — Назва з екрану.
5. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1971. - № 50. — ст. 375. (зі змін. і доп.).
6. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 // Відомості Верховної Ради України. — 2001. - № 25. — ст. 131.
7. Кудрявцев В.Н. Право и поведение. - М.: Юридическая литература, 1978.-192 с.
8. Федорук Н.Н. Мораль и общественный прогресс: Дис... канд. филос. наук: 09.00.03 / Федорук Наталия Николаевна; Украинская инженерно-педагогическая академия. - Х., 2005. - 181.
9. Головкин Р.Б. Право в системе нормативного регулирования современного российского общества : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 : Н. Новгород, 1998. - 197 с.
10. Шальмин М.С. Нормы права в системе соционормативного регулирования: проблемы соотношения и взаимодействия. Абакан: ХГУ, 2006. — 143 с.
11. Солкина П.А. Социальные нормы и их реализации в жизни общества : социально-философский анализ : диссертация ... кандидата философских наук : 09.00.11 / Солкина Полина Александровна; [Место защиты: Сиб. аэрокосм. акад. им. акад. М.Ф. Решетнева]. - Красноярск, 2012. - 127 с.
12. Кривопалова В.Я. Право в системе современного соционормативного регулирования : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 : Москва, 2002 . -163 с.
13. Попов Д.І. Філософсько-правові засади застосування природного права при здійсненні судового огляду: Дис. ... канд. юрид. Наук: 12.00.12: Львів, 2013. — 219 с.
14. Воронова І. В. Правові закони як регулятивна цінність громадянського суспільства / І. В. Воронова // Форум права. — 2011. — № 4. — С. 101–106.
15. Лозинська І. В. Правовий закон і стандарти правотворчості правової держави / І. В. Лозинська / Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. — 2011. — Вип. 1 (1). — С. 37–46.